

Лекція 4: Нації і націоналізм

Конспект відеолекції

Тепер ми будемо говорити про тему, яка викликає багато пристрастей. Часом справедливих, часом непотрібних, але в кожному випадку – пристрастей. Ця тема – нації і націоналізм. Варто спочатку обговорити, що таке нація. І, зазвичай, коли ми ставимо такі питання, ми покликаємося на якийсь текст.

Текст, який я вам пропоную (це може для вас дивно прозвучить), але це текст одного з “класиків”, який мав велику, на жаль не найкращу, причетність до нашої історії. Цей “класик” – Йосиф Сталін. Мало хто знає чи пам’ятає, що Сталін у свій час вважався одним з найбільших теоретиків комуністичної партії у національному питанні, і перед самою Першою світовою війною він написав працю, яка називалася «Марксизм і національне питання».¹ Ця праця включена до нашої читанки, вона невелика, прошу її прочитати і особливо звернути увагу на так звану дефініцію, визначення нації, що саме Сталін вважає нацією. А саме: «Нация есть исторически сложившаяся общность...»,² і далі йдуть перша, друга, третя, четверта, п’ята ознаки.³ Прочитайте їх і спробуйте (і це ми потім будемо робити під час наших дискусій) кожну з цих окремих ознак перевірити, на скільки вони працюють чи не працюють, у випадку, скажімо, ірландської, ізраїльської, української, бельгійської чи інших націй. І на підставі вашого аналізу спробуйте взагалі в’яснити, наскільки добрим чи недобрим є це визначення нації.

---

¹ И.В. Сталин *Сочинения*. Т. 2. М.: ОГИЗ; Государственное издательство политической литературы, 1946. С. 290–367. Доступна також за адресою: http://grachev62.narod.ru/stalin/t2/t2_48.htm.

² «Нация есть исторически сложившаяся устойчивая общность людей, возникшая на базе общности языка, территории, экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры». Там само, с.296. Юрій Семенов – один з радянських теоретиків нації, якого позитивно оцінював Ернест Геллнер -- вказував, що це означення не є оригінальним: перші три ознаки позичені у К. Каутського, четверта – у Б. Бауера (див.: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Марксизм и национальный вопрос](https://ru.wikipedia.org/wiki/Марксизм_и_национальный_вопрос); [https://ru.wikipedia.org/wiki/Семенов, Семёнов, Юрий Иванович](https://ru.wikipedia.org/wiki/Семенов,_Семёнов,_Юрий_Иванович)).

³ Зазвичай говорять про чотири ознаки (якщо трактувати «психический склад, проявляющийся в общности культуры» як одну ознаку).

Відразу скажу, що це означення є недобре не тому, що Сталін є нерозумний, але тому, що націю взагалі тяжко, а майже й неможливо, означити. Тут діє правило, яке, перепрошую за це порівняння, колись називали «правилом порнографії»: я не знаю, що таке порнографія, але завжди зрозумію, коли її побачу. Так само і з нацією: тяжко означити націю, але майже кожен з нас зрозуміє, що таке нація, як тільки її побачить чи відчує. Тому фахівці, які займаються нацією, особливо так звані «теоретики націоналізму», ідуть іншим шляхом. Вони не пробують означити, що таке нація, але пробують визначити, як нація функціонує. А нація функціонує через націоналізм. Знову ж таки, хочу застерегти: маю на увазі не крайній націоналізм, націоналізм Донцова чи Бандери. Це тільки одна з версій націоналізму, він може бути різний: екстремістський, консервативний, ліберальний, правий і лівий, комуністичний і т.д. Націоналізм – це набагато ширше поняття, це певний рух і певна ідеологія, яка стосується нації, про що будемо говорити далі. А зараз хочу вам дати впровадження в інші тексти, які ми будемо читати про націоналізм.

Почну з того, що кожна наука має свою логіку розвитку, а теорія націоналізму – це також наука, причому наука дуже розроблена, яка включає вже багатьох авторів, має свої книжки, свої праці, свої школи. Отже, кожна наука, і теорія націоналізму взагалі, розвивається за так званими парадигмами. Що є парадигма, це, знову ж, тяжко означити, але я пропоную вам на розгляд таку ілюстрацію, яку, знову ж, багато хто з вас бачив: картинку, на якій намальована водночас і старша пані, і молода дівчина. Дивлячись на неї, хтось бачить молоду дівчину, хтось бачить старшу пані. І що дуже важливо в цій ілюзії – побачити, що справді в картині нічого не міняється, на картині та сама кількість білого і чорного кольору, та сама кількість ліній і білих плям чи чорних плям. Просто образ – чи молодій дівчині, чи старшій пані залежить від того, як ми на цю картину дивимося. Цей спосіб розглядання і називається парадигма.

Відповідно, в теоріях націоналізму є три парадигми. Перша – інтелектуальна парадигма. Вона найраніша. Ми будемо читати один з найраніших текстів на цю тему, який так і називається: «Що таке нація» Ернеста Ренана. Текст дуже знаний, написаний після німецько-французької війни, виголошений в Сорбонні у 1882 р. Цей текст пробує дати нації означення за французькою формулою, містить певний політичний месидж. Уявіть собі, що якийсь подібний текст може постати після війни російсько-української, в якому українські історики намагатимуться означити, що таке українська нація. Спробуйте уявити себе в такій ролі майбутнього Ренана. У кожному випадку, текст Ренана викликаний певними, дуже конкретними умовами, виконує певну політичну роль, і саме так його треба читати. Цей текст, на мою думку, є найкращий, який коли-небудь постав про націю. Взагалі, Ренан був дуже добрим істориком, крім того, як людина XIX ст., він дуже добре писав. Це виразна, гарна мова, дуже афористична, деякі речі важко зрозуміти, але цитування і примітки вам допоможуть.

Ренан є, власне, людиною першої парадигми, парадигми, яка дивиться на історію нації і націоналізму, як на історію певного інтелектуального явища. Коли хтось творить якусь певну формулу нації, найчастіше кажуть, що це першими зробили німецькі романтики, скажім, Фіхте чи навіть Гегель. Вони створюють формулу, за якою кожна нація має мати свою державу. Звичайно, вони думають про німецьку націю, бо німецька нація прагне мати свою державу, якої ще тоді не існує. Отже, виникає якась ідея нації, і потім ця ідея поширюється як вірус. На цю ідею нації задивляються інші, прикладом поляки. Поляки починають думати: «А чому ми маєм бути гірші, як німці? Отже ми теж маємо мати націю!». І вони цю теорію нації приймають. Українці роблять те саме, коли дивляться на поляків, росіяни вступають дещо пізніше (російський націоналізм взагалі дуже пізній, бо в Росії важливішим був імперіалізм, а не націоналізм).

В кожному випадку, ті, що займаються історією націоналізму в першій парадигмі, дивляться на нього як на поширення певної ідеї, трактують історію націоналізму як інтелектуальну історію. Їх дуже легко відрізнити, в їх працях дуже багато цитат з широкого кола авторів. В українській історіографії до цієї традиції належить Іван Лисяк-Рудницький, тексти якого ви вже, напевно, читали або будете читати. Ми додаємо до нашого курсу один важливий текст Лисяка-Рудницького, де він пише про проблеми формування української нації, на який треба теж зважити.⁴ Він дуже схожий на текст Ернеста Ренана хоча б тому, що Лисяк-Рудницький теж, значною мірою, людина XIX ст. і теж дуже вишукано пише. Ці тексти, попри інше, дуже гарно, легко читаються.

Ця перша парадигма проіснувала до Другої світової війни. Після закінчення війни зароджується нова парадигма, так звана соціальна. Вона пов'язана з тими великими змінами, які захлинули в першу чергу Європу, але також і весь світ. З тими великими соціальними змінами, які пов'язані зі зникненням старих класів, і в першу чергу селянства, урбанізацією, індустріалізацією, розпадом старих імперій, зародженням антиколоніальних рухів і нових держав, появою цілком нових явищ, наприклад, студентських бунтів – все те, що називається «велика трансформація». Є відома праця Карла Полані, яка так і називається “Велика трансформація”. Власне вона пробує це концептуалізувати.⁵ Важливо, що вона появилася одразу після Другої світової війни, в кінці 1940-х рр.

Отже, праці, які постають після Другої світової війни, написані в цій традиції, і вони дивляться на історію націоналізму не як появу певної ідеї, умовно кажучи цього вірусу, про який ми говорили, а як історію великої трансформації, тобто переходу від одного стану до якісно іншого. Перший стан описати дуже просто: це те, що ми би назвали селянське суспільство. Це те суспільство, яке живе, переважно, з продуктів аграрної праці, і де селянство складає головний кістяк суспільства, часом не тільки кістяк, але й більшість.

---

⁴ Іван Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, Т.1 (Київ: Основи, 1994), с. 11-27.

⁵ Karl Polanyi, *The Great Transformation*. Foreword by Robert M. MacIver (New York: Farrar & Rinehart, 1944).

У випадку східноєвропейських народів це 80-90%. Ця спільнота триває більш-менш до початку ХХ ст. Потім щось стається: індустріалізація, урбанізація, піднесення освіти, інші процеси, і ця спільнота зазнає змін, селянство поступово переходить в міста, на фабрики. Спільнота стає промисловою, урбанізованою. І в цій спільноті, яка називається вже модерним суспільством, з'являється, власне, нація і націоналізм.

В цьому контексті головною працею є праця Ернеста Геллнера, яка так і називається «Нації і націоналізм», написана виключно в цій соціальній парадигмі.⁶ Праця з'явилася на початку 1980-х рр., звичайно, з того часу минуло багато дуже років, але вона залишається найбільш впливовою книжкою, яка коли-небудь з'явилася з історії націоналізму. Кожен, хто пише про націю і націоналізм, як правило, починає покликання на Геллнера. Читаючи розділ з праці Геллнера, прошу вас звернути увагу на його аргументацію: чому саме нації з'являються з переходом від аграрного до індустріального суспільства, для чого потрібні нації, і яку роль виконує націоналізм. Геллнер, на мою думку, дає найкраще означення націоналізму, це дуже просте означення, і воно діє. Він каже, що націоналізм – це ті суспільно-політичні рухи і та ідеологія, яка стверджує, що національні і політичні кордони мають співпадати. Умовно кажучи, якщо є нація і є держава, то за формулою Геллнера вони повинні співпадати.

Якщо ви згадаєте світову історію до ХІХ ст., то майже як правило політичні і національні кордони не співпадали, і більшість держав були багатонаціональними імперіями. У ХХ ст., коли все більше і більше держав стають не імперіями, а національними державами, і під кінець ХХ ст., з падінням Радянського Союзу, ми отримуємо вже національні держави як норму майже всюди. Цей феномен ХХ ст. ще раз ілюструє тезу Геллнера, що, насправді, нації є ознакою модерного суспільства, аграрні суспільства їх не

---

⁶ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca: Cornell University Press, 1983; український переклад: Ернест Геллнер, *Нації і націоналізм*. Пер. з англ. Г. Касьянова. Київ: Таксон, 2003).

знають. Геллнер робить дальший крок вперед. Як конструктивіст, він не вважає, що нації є чимось, що від початку “існує в природі”. Нації – це те, що витворюється, створюється певними умовами. При цьому, на що треба звернути особливу увагу, він каже, що дуже часто вважають, що нації витворюють націоналізм. Але це, на його думку, неправильно. Націоналізм творить нації, а не навпаки. Щоби виникли нації, має бути спочатку націоналізм. Спершу народжується рух, який проголошує, що кожна нація мають мати свою державу. Поява такого руху є ознакою творення нації.

Отже, перша хвиля, інтелектуальна, дивиться часто на нації як на щось погане, щось неправильне, як на певне збочення, викривлення історії (особливо це стосується марксистів, але не тільки). Можливо декому з вас відомий такий знаний теоретик Ганс Кohn, який належав до цієї традиції.⁷ Він вважав, що є два типи націоналізмів: східний і західний. Західний націоналізм – це націоналізм цивілізований, політичний, громадський (скажімо французький націоналізм чи британський). Натомість східні націоналізми – це націоналізми криваві, антисемітські, шовіністичні, і це, умовно кажучи, український, польський, румунський і т.д. І, власне, в ставленні Кона вже є закладено, що націоналізми погані, бо вони є криваві, жорстокі, шовіністичні.

Геллнер заперечує: ні, ми не маємо ставитися до нації як до певної аберації. Нація – це нормальна функція, а не виняток. Нація є тим, без чого нормальне суспільство не може функціонувати. І він робить це протиставлення на прикладі двох уявних держав. Він не вживає конкретних назв, дає назви символічні. Одна держава – це Мегаломанія, імперський центр (уявіть собі Москву, чи Лондон, чи Париж, чи Відень), а друга – Руританія, периферії.

---

⁷ Hans Kohn, *The Idea of Nationalism: A Study of Its Origins and Background*. First ed. (New York: The Macmillan Company, 1944). Про поділ на західні і східні нації і їхню критику див.: Taras Kuzio, “The myth of the civic state: a critical survey of Hans Kohn’s framework for understanding nationalism”, *Ethnic and Racial Studies* Vol. 25 No. 1 January 2002 pp. 20–39, доступна за адресою http://www.taraskuzio.net/Nation%20and%20State%20Building_files/national-myth.pdf). Про Ганса Кона і про те, наскільки його погляди були відповіддю на тогочасний йому контекст див.: Ken Wolf, “Hans Kohn's Liberal Nationalism: The Historian as Prophet”, *Journal of the History of Ideas* Vol. 37, No. 4 (Oct. - Dec., 1976), pp. 651-672.

Уявіть собі нашу Галичину – це класична Руританія. І йому важливо показати, як націоналізм виникає, в першу чергу в Мегаломанії, тому що там стаються певні зміни, пов’язані з індустріалізацією, і як потім Руританія на ті зміни реагує.

Ще кілька важливих речей, які треба сказати про Геллнера. По-перше, нація – це дуже модерний продукт, який виникає у зв’язку з тими змінами соціальними. По-друге, нації є сконструйовані, і не нація творить націоналізм, а націоналізм творить нації. І третя, найважливіша теза, яка творить перші дві – це що модерність взагалі не була б можлива без націй. Якби не існувало націй, ми би жили далі в старому світі. Тому що, як він каже, нації відтворюють щось таке, без чого неможливе функціонування сучасного світу. Світу фабрик, світу шкіл, світу великих міст. Зверніть на це увагу в тексті, і пізніше ми будемо про це дискутувати: що саме є такого в націях за Геллнером, що дозволяє усьому нашому світу бути таким, яким він власне зараз є.

Це є друга парадигма. Геллнер. Часом напівсерйозно, напівжартома кажуть, що теорія націоналізму має своїх чотирьох “євангелістів”, які написали чотири найвпливовіші книжки. Першим таким “євангелістом” є Геллнер, його теорія націоналізму.

Теорія, яка постала після нього, причому дуже в близькому часі, але парадигмально вона вже цілком інша, написана вже в руслі третьої парадигми, і вона є значною мірою відповіддю на Геллнера. В такому порядку їх і треба сприймати. Це книжка Бенедикта Андерсона «Уявлені спільноти».⁸ Андерсон в принципі погоджується з Геллнером, що нації є ознакою модерності. Йому, однак, не подобається аргументація Геллнера, він іде дещо далі. Перш за все, Геллнер нормалізує нації, каже, що нації – це щось нормальне, без чого сучасний світ не може рухатися. Андерсон каже, що звичайно, можна визнати, що нації є чимось дуже важливим. Але все одно, коли ми говоримо про нації,

---

⁸ Benedict Anderson, *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism* (Revised and extended. ed.). (London: Verso, 1991).

ми підозрюємо щось погане, бо нації спричиняють конфлікти, війни, геноциди, Голокост, жахливі речі, про які ми знаємо з ХХ ст., велику кров. Тобто, нації і націоналізм стають символом великої крові. Андерсон вважає, що це помилка. Він каже, що якщо говорити про головне почуття, яке провокує нація і націоналізм, це не є ненависть. Ненависть присутня, але це не головне почуття.

Насправді, важливо розуміти, що нації і націоналізм є також почуттям великої любові. Це пояснює чому так багато людей у ХХ ст. готові були загинути. Не тільки тому, що вони стали жертвами різних політичних рухів чи режимів, а тому що дуже багато з них хотіли добровільно віддати життя за свою націю. Нація викликає у людей таке саме відчуття, як приналежність до сім'ї, до великої родини. Він це дуже добре ілюструє на прикладі пам'ятника невідомому солдату, який є центральним символом кожної нації – солдат, який віддав власне життя за свою націю. Це вже майже як релігійне почуття, це те, що надає людині гідності.

Андерсон іде ще далі. Він навіть трошки насміхається зі свого попередника. Він каже, що теорія Геллнера це такий приклад так званого функціоналізму, який дуже часто критикується в суспільних теоріях, передусім за те, що вважає, що щось виникає заради чогось, виконує певну функцію. Андерсон має таку, власне, метафору, її не має у цій книжці, вона міститься в іншому інтерв'ю.⁹ Він каже, що коли читаєш Геллнера, то маєш враження, що націоналізм і нації виконують роль своєрідного бензину, без якого не могла би рухатися машина модерності. На його думку, це дуже грубе спрощення, груба метафора.

Отже, пам'ятаємо тезу Геллнера, який каже, що націоналізм це не пробудження націй, а винайдення націй там, де їх немає. Ключове слово – винайдення. Тобто, нація – щось свідомо сконструйоване інтелектуалами чи політиками. Андерсон вважає, що це недобре формулювання, тому що воно

---

⁹ «We Study Empires as we do Dinosaurs: Nations, Nationalism, and Empire in a Critical Perspective, Interview with Benedict Anderson», *Ab Imperio* 3/2003, pp. 57-73

звучить так, ніби нація є досить штучний конструкт. Андерсон твердить, що нація не є винайдена, нація уявлена. Я розумію, що це може звучати просто як гра слів. Але насправді, є дуже серйозна різниця в тому, що хоче сказати Андерсон. Для нього нація – це щось дуже природне, дуже пов'язане зі способом нашого життя як людей. І, в першу чергу, з нашою уявою. Його книжка називається «Уявлені спільноти», і дуже часто цю назву неправильно розуміють. Її відчитують по-Геллнерівськи. «Imagined communities» можна читати і як «уявні», і як «уявлені». Багато моїх знайомих, в тому числі також професорів, вважають, що цю назву треба перекладати як «уявна спільнота». «Уявна» – означає щось на кшталт вампіра, чи диявола, якого нібито не існує, а ми його собі уявляємо. Андерсон пропонує іншу метафору: не «уявна», а «уявлена» спільнота. Тобто, нації належать до тих спільнот, які існують, у першу чергу, у нашій уяві, і це нормальний спосіб їхнього існування.

Зрештою, каже Андерсон, всі сучасні спільноти є уявлені спільноти. От ви зараз є студентами університету. Чи ви зараз собі цей університет уявляєте? Якщо уявляєте, то він є уявлена спільнота. Коли б він не був уявленою спільнотою? Якщо б ви знали всіх студентів, всіх викладачів, всіх технічних працівників, які працюють в цьому університеті, починаючи від того, з ким ви розраховуєтеся на касі, закінчуючи ректором університету особисто. Тоді це була би реальна спільнота, і вам не треба її уявляти, ви просто її знаєте. Інший приклад – це є село, де всі один одного знають. Але якщо це дуже великий університет, або місто? Чи існує місто Львів? Існує. Як ви можете знати, що воно існує? Тільки собі його уявивши, тому що ви ніколи не будете на кожній вулиці цього міста, ніколи не будете знати всіх будинків, ніколи не будете знати всіх людей, які в ньому живуть. Єдиний спосіб дізнатися про нього – це скласти собі про нього уявлення. В який спосіб? Відшукавши його на мапі, достатньо докладній, чи менш докладній, побачивши про нього сюжети по телебаченню, прочитавши книжки про нього, про його історію. Це дає вам цю уяву. За Андерсоном, всі великі спільноти, всі спільноти, які більші за село, умовно кажучи, більші за кілька сотень людей, за означенням є уявлені.

Важливо навіть не те, що нація є уявлена (всі нації є уявлені), а те, в який спосіб вона себе уявляє, і коли ця уява формується.

Читаючи фрагмент з Андерсона, зверніть увагу на те, коли саме нація починає уявляти себе, в який момент, в зв'язку з чим люди починають думати про себе, про свою приналежність до певної нації, і чому це стає таким важливим. На відміну від Геллнера, праця якого майже чисто соціологічна (вона написана в соціальній парадигмі), праця Андерсона дуже історична, вона побудована на дуже конкретних історичних прикладах (Андерсон в першу чергу історик). Він вживає таке поняття як «сакральна спільнота». Пам'ятаємо, що Геллнер говорив про аграрні суспільства, Андерсон вважає, що точніше їх означити через сакральні спільноти.

Сакральні спільноти є ті, які націй не знають, або націй не мають, бо їм нація не потрібна. Головним способом їхньої уяви є релігія, тому їх називають «сакральні спільноти». І відповідно ці сакральні спільноти мають свої сакральні тексти. Біблія для християн, чи Коран для мусульман. Ці книжки, а також, очевидно, храми, ритуали, дають уяву цим людям щодо їхньої спільної приналежності. Це, в першу чергу, їхня церква. Крім того, існують так звані сакральні мови. І, як правило, ці мови відрізняються від мов, якими говорять люди на щодень, і дуже часто, вони їх не можуть навіть зрозуміти. Наприклад, юдеї довгий час користувалися (і досі користуються) івритом, який більшість євреїв не вживало на щодень, тому що вони вживали ідиш. Так само і мусульманські народи: багато з мусульман не розуміють оригінальну мову Корану, це сакральна мова, але вони знають її звучання. Чи, знову ж таки, середньовічна латинська мова католицької Європи. Це була латина, яку більшість людей не розуміли. Але це була мова, якою Бог об'явив своє вчення людям, тому вона мала сакральний характер, і її не міняли. Саме це ми називаємо існуванням сакральної спільноти, яка об'єднана навколо сакральної мови, сакральних книжок, і, що також дуже важливо – навколо сакральної уяви часу. Їхній час функціонує не як годинники зі стрілками і циферблатом, до яких

ми звикли, у них було цілком інше уявлення про час. Чи ви коли-небудь застановлялися, розглядаючи картини великих майстрів XV-XVII ст., які зображали біблійні сюжети, чому вони одягають усіх героїв картини в шати свого часу? Тобто, вони вдягають їх так, як вдягалися бюргери у Нідерландах в XVI ст., чи німецькі народи в XV ст. Я свого часу був дуже вражений, побачивши прекрасну колекцію баварських Різдвяних лялькових вертепів: майже всі зображення були дуже баварські. Навіть святий Йосиф чи маленька дитинка виглядали такими, немовби напилися багато пива, бо це така дуже баварська риса. Подібне можна спостерігати в українських вертепах. Що це означає? З нашої точки зору, це певний анахронізм, тому що як люди історичні ми маємо уяву, як приблизно мав би виглядати Йосиф чи Діва Марія, які, очевидно, були в зовсім іншому оточенні. І напевно, нам не було би потреби, хіба би ми були якісь постмодерністи, вдягати їх в джинси чи шкіряні куртки. Але це радше тому, що для нас не існує поняття сакрального часу. Для людей тодішніх епох час як би застиг, тому що вони відчували себе в проміжку між першим і другим пришествям Христа. І з цієї точки зору, між першим і другим пришествям Христа, різниці майже немає, кожен є ніби сучасником Христа. Тому одяг – це чиста умовність, всі, насправді, є сучасниками подій, які описуються в Старому чи Новому Завіті, особливо в Новому Завіті. Час скручений, він не рухається поступовою лінією, з року від року, місяця від місяця, він якби закритий у певному колі, між першим і другим пришествям Христа.

Андерсон каже нам, що нації виникають тоді, коли зникають всі ці елементи. Коли книжки перестають писати сакральними мовами, а починають писати мовами, які є в ужитку, коли зникає сакральне почуття часу, коли це коло розривається і виникає уявлення часу як стріли, як поступу, і тоді ці спільноти отримують реальну історію.

Андерсон пробує пояснити, як це відбувається, і дуже важливо звернути увагу на його пояснення. Він називає три фактори: а) реформація і переклад

Біблії; б) винахід книгодрукування; в) поява капіталізму, який дозволяє перекладеній Біблії, як першій книжці, яка найбільше друкується, стати найбільш масовим товаром. Товаром, який приносить прибутки. Андерсон звертає на це свою увагу, що першим бестселером у світовій історії, який приніс найбільші прибутки, був німецький переклад Біблії Мартіна Лютера. Це був не просто бестселер, це твір, з якого почалося уявлення нації. Тому що коли поширюються книжки, написані мовою, зрозумілою населенню, і це населення починає ці книжки читати, виникає найкращий спосіб уявити собі, що ти належиш до певної нації. Що в неділю, в певний день і певний час (а протестанти це роблять дуже регулярно) всі разом читають одну і ту саму книжку. Тобто, підкреслює Андерсон, уявлення приходить через читання. Через книжки, через газети, як би зараз сказали – через радіо, через телебачення, через інтернет. Має бути певний інструмент для цього уявлення. І цей інструмент з'являється зі зникненням сакральних спільнот, і переходом їх у модерні суспільства.

Цю фразу Андерсона про роль книжок дуже гарно спростив і розробив, передавши іншою метафорою, історик Юрій Слезкін, який займається історією Радянського союзу, історією єврейської спільноти.¹⁰ Він сказав, що нації – це племена, які читають книжки. У племен є епоси. Але якщо у цих племен з'являються книжки, які продаються і які масово читають, тоді це вже нація. Звідси стає зрозумілою важливість книгодрукування, шкіл, університетів, як постання необхідних елементів тієї чи іншої нації.

Я хотів би закінчити, згадавши дві інші книжки, не включені у наш список, але які є важливі, тому що якби продовжують цю траєкторію Андерсона. Перша – це книжка Адріана Гастінгса,¹¹ дуже цікавого автора, тому що він, наскільки мені відомо, мабуть був єдиним римо-католицьким священиком, який одружився і якого церква не вилучила зі свого лона (це

---

¹⁰ Yuri Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton University Press, 2004.

¹¹ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (Cambridge University Press 1997).

цікава історія, яку треба описати окремо). Будучи одруженим римокатолицьким священиком, він, напевно, був революціонером, в нього було таке життя. І, власне, його книжка дуже революційна, тільки революційна в особливий спосіб. Вона є своєрідною відповіддю Геллнеру і Андерсону. Він віддає їм шану, але він каже, що, по суті, і Геллнер, і Андерсон, як люди надто світські, не розуміють підставових речей. Вони, насправді, ніколи не читали Біблію. Бо якщо би читали, вони б не писали цих, як каже Гастінгс, дурниць. Насправді він критикує не так Андерсона і Геллнера, двох «апостолів» націоналізму, як третього «апостола» – Еріка Гобсбаума, одного з найбільших марксистських істориків, взагалі істориків сучасності, який помер кілька років тому.

Гобсбаум був ще більшим конструктивістом, ніж Геллнер, і теж намагався доводити, що нації – дуже модерний продукт. Його аргумент полягав у тому, що якщо дивитися словники найбільших сучасних європейських мов, можна побачити, що термін «нація» в них з'являється лише в кінці XVIII ст. Отже, каже Гобсбаум, якщо раніше не було цього терміну в словниках, значить не існувало і самих націй. Гастінгс з цього сміється. Він заперечує, що немає потреби звертатися до словників, які мало хто читає. Краще читати твір, який читали усі, і цей твір Біблія. А в Біблії нація існує, і термін існує. Часом його перекладають як «народ», часом як «нація», але існує сама модель національної держави, це є модель Ізраїлю. І маємо також взірець першого національного патріота чи будителя – Мойсея. Зверніть увагу, що в багатьох народів у національних творах образ Мойсея сильно функціонує, власне, як образ національного пророка. Згадаємо, зрештою, Франкову поему «Мойсей».

Отже, за Гастінгсом, насправді Біблія – дуже важлива книжка для постання націоналізму, але не в тому сенсі, як пише Андерсон. Важливо не стільки те, що читали Біблію в тій чи іншій мові. Дуже важливо те, що коли її читали, то обов'язково натикалися на концепцію нації і розуміли, що нація існує. Гастінгс вважає також, що Андерсон не має рації, тому що були випадки,

коли Біблія була перекладена на інші не сакральні мови набагато раніше. Він дає приклад, що був радше важливим винятком, – це Біблія в англійській мові, яка існувала і була у вжитку з XII ст., а може навіть і раніше. Коротше кажучи, Гастінгс вважає, що концепція нації є універсальною концепцією зараз, але, дивлячись на неї як універсальну концепцію, ми забуваємо, що вона колись десь виникла вперше. І цей перший раз і перше місце була Англія, а не німецький приклад Лютера, який наводить Андерсон. Це, так би мовити, англійський винахід, такий самий як парламентаризм чи політичні партії. Тільки оскільки парламентаризм і політичні партії стали універсальними, ми забуваємо, звідки вони походять. І так само є у випадку нації, яка є виключно чи первісно англійським винаходом, що поширився потім на європейській континент, а згодом на весь світ.

А друга – це книжка Лії Грінфілд,¹² яка теж написана соціологом на історичному матеріалі, подібно як книжка Андерсона, і яка є спробою порівняти п'ять національних історій: американську, французьку, англійську, німецьку, російську. Вона теж приходиться до висновку, що головною чи першою моделлю, яка подала зразок нації, є, власне, Англія. І тому вона вважає, що постання англійської нації стало виникненням не лише однієї нації, а було виникненням моделі нації як такої.

Наголошую на цьому тому, що і праця Андерсона, і праця Гастінгса, і, певною мірою, праця Грінфілд, та і, зрештою, багато інших, які зараз публікуються, написані в третій парадигмі. Ця парадигма – так звана культурна, чи культурологічна. Можна сказати, постмодерністична. Вона звертає увагу на те, що нації з'являються в доволі певної культури, в певний час, за певних культурних умов. Тобто, вона пропонує м'якший конструктивізм, аніж це пропонує Геллнер. Вона наголошує на специфічності нації, її обумовленості певними культурними обставинами. І тому цікаво подивитися, як нації починають функціонувати, коли вони переносяться в інші обставини. Скажімо,

---

¹² Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992).

із центру Британської імперії на британську окраїну, в Індію чи Китай, чи в простір колишніх Російської імперії, Радянського союзу.

Отже, таке є коротке впровадження до історії націоналізму. І тепер я хочу поставити запитання, які ми будемо обговорювати. Цих питань є три, і вони всі в тій чи іншій мірі пов'язані з тим, що ви мали читати для цієї теми, тільки вони загострені на той конкретний випадок, який нас найбільше стосується, випадок України та української нації.

Перше моє запитання: використовуючи тексти, що Ви прочитали, спробуйте відповісти, з якої сакральної спільноти і коли постала українська нація. У якості підказки прошу вас укласти таблицю, список перекладів Біблії головними мовами Центрально-Східної Європи, включно з українською, що допоможе встановити порядок і хронологію постання різних націй, і української нації в цьому контексті. Друге запитання – це питання, яке найбільше стосується наших суперечок: якою є українська нація, який її характер, ідентичність? Чи українська нація є нація, пов'язана з етнічними критеріями, в першу чергу з мовою і з культурою, чи це є нація, яка є нацією політичною? (Ви знаєте, очевидно, про існування цього поділу. Скажімо, політична нація – це американська чи швейцарська, етнічна нація – це японська чи польська, зведена до етносу). І третє, останнє запитання: які зміни в цьому відношенні сталися в українській ідентичності за останні сто років, від Першої світової війни, і, особливо, за останні двадцять п'ять років після розпаду Радянського Союзу?